

ҲАЛҚАРО МОЛИЯ ИНСТИТУТЛАРИ ИШТИРОКИДА ИЧИМЛИК СУВ ТАЪМИНОТИ
ВА ОҚОВА СУВ ТИЗИМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА МҲҲСНИНГ АҲАМИЯТИ

Саидакбаров Хусниддин Абдисаломович -
Тошкент Давлат иқтисодиёт университети,
PhD., катта ўқитувчи

Аннотация. Ушбу мақолада сув таъминоти ва канализация соҳасида хориж мамлакатлардан жалб этилган инвестицион муҳитни шакллантириш ҳисобига, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражасини кўтариш ва шунга боғлиқ молиявий ҳисоботларини халқаро стандартлар асосида ташкил этиш, замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар асосида замонавий бошқарув механизмларини фаоллаштириш ва давлат бошқарувининг ташкилий-ҳуқуқий асослари асосида ташкил қилиш йўллари кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: Сув таъминоти ва канализация, инвестиция, инвестиция муҳити, рақобат муҳити, хизмат, тақсимлаш, бошқарув механизми, сув иншоотлари, табиий монополия, тариф сиёсати, хисоблагичлар, мҲҲС, ичимлик сув, бошқарув усуллари.

ВАЖНОСТЬ МСФО ПРИ РАЗРАБОТКЕ СИСТЕМЫ ПИТЬЕВОГО ВОДОСНАБЖЕНИЯ И
СТОЧНЫХ ВОД С УЧАСТИЕМ МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТИТУТОВ

Саидакбаров Хусниддин Абдисаломович -
Ташкентский государственный экономический
университет, Ст. пред. PhD.

Аннотация. В статье рассматривается формирование инвестиционного климата в сфере водоснабжения и водоотведения, повышение уровня доступа к безопасной питьевой воде и организация соответствующей финансовой отчетности в соответствии с международными стандартами, активация современных механизмов управления на основе современных инновационных идей, разработки и технологии, показаны способы организации на основе организационно-правовых основ.

Ключевые слова: Водоснабжение и канализация, инвестиции, инвестиционный климат, конкурентная среда, услуги, распределение, механизм управления, водные объекты, естественная монополия, тарифная политика, счетчики, мкс, питьевая вода, методы управления.

IMPORTANCE OF IFRS IN THE DEVELOPMENT OF A DRINKING WATER SUPPLY AND WASTE WATER
SYSTEM WITH THE PARTICIPATION OF INTERNATIONAL FINANCIAL INSTITUTIONS

Saidakbarov Husniddin Abdisolomovich -
Tashkent State University of Economics,
PhD, senior lecturer

Annotation. The article discusses the formation of an investment climate in the field of water supply and sanitation, an increase in the level of access to safe drinking water and the organization of appropriate financial reporting in accordance with international standards, the activation of modern management mechanisms based on modern innovative ideas, development and technology, shows the ways of organization based on the organizational and legal framework.

Keywords: Water supply and sewerage, investments, investment climate, competitive environment, services, distribution, management mechanism, water bodies, natural monopoly, tariff policy, meters, microsystems, drinking water, management methods.

Кириш. Сўнгги йилларда мамлакатимизда сувдан оқилона фойдаланиш, унинг сифати ва хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, сув истеъмолини ҳисобга олишнинг замонавий инновацион тизимларини жорий этиш бўйича комплекс чора-тадбирлар кўрилган ҳолда сувдан фойдаланиш, шу жумладан, сув таъминоти ва сув чиқариш соҳасида изчил ислохотлар амалга оширилмоқда.

Сувдан фойдаланишни самарали тартибга солишни таъминлаш учун сув ресурсларини бошқариш бўйича янги тузилмалар яратилган, сув таъминоти ва сув чиқариш соҳасига хусусий

секторни жалб қилиш бўйича фаол ишлар олиб борилмоқда.

Мамлакатимизда олиб борилаётган янги ислохотлар барча тармоқ ва соҳаларда замонавий ўзгаришларга ва самарали бошқарувга қаратилгани билан муҳим аҳамият касб этмоқда. Сув таъминоти ва канализация хизматлари соҳасида ҳам бугунги кунда кўпгина ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Кўп йиллар давомида Сув таъминоти ва канализация хизматлари табиий монополия бўлиб, унда ичимлик сув ишлаб чиқариш, узатиш ва сотиш ҳудудий хокимликлар бошқарувида бўлиб келган.

Мамлакатимиздаги янги ислохотларнинг самараси натижасида, Сув таъминоти ва канализация хизматлари соҳасида рақобат муҳитини ривожлантириш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, Сув таъминоти ва канализация хизматларини кўрсатиш соҳасидаги фаолиятнинг институционал ва ташкилий-ҳуқуқий асосларини тубдан такомиллаштириш мақсадида, “Ўзсувтаъминоти” АЖ мустақил фаолияти ташкил этилди. “Ўзсувтаъминоти” АЖ мустақил фаолият бўлгани билан, ҳозирги кунга қадар улар давлат томонидан бошқариб келинади. Лекин асосий мақсад, Сув таъминоти ва канализация хизматлари соҳасида хорижий инвестицияларни жалб этиш, замонавий бошқарув механизмларини ривожлантириш, соҳада рақобат муҳитини шакллантиришдан иборат.

Сув таъминоти ва канализация хизматлари халқ хўжалигини ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган умумдавлат ва ўзгармас ресурслар билан таъминловчи иқтисодийнинг асосий секторини ташкил этади. Сув таъминоти ва канализация хизматлари соҳасида рақобатни ривожлантиришга қаратилган объектив тўсиқ, ҳар қандай инфратузилма соҳасида бўлгани каби, ишлаб чиқаришнинг технологик хусусиятлари бўлиб ҳисобланади. Республикаимиз сув таъминоти ва канализация хизматлари соҳаси ҳозирги кунга қадар иқтисодийнинг донори сифати фаолиятини сақлаб қолмоқда. Сув таъминоти ва канализация хизматларига бўлган талаб йилдан-йилга ошиб бормоқда, лекин талабни сифатли ва мунтазам қондириш ҳар доим ҳам муаммо бўлиб келган.

Сув таъминоти ва канализация хизматларини кўрсатиш учун етарли даражада қамров олиш танқислиги, сув таъминоти ва канализация хизматлари, ишлаб чиқарувчи станцияларнинг худудлар бўйича жойлашувидаги нофаол ҳолат, соҳада замонавий рақобат муҳитининг йўқлиги, хорижий инвестицияларнинг етарли даражада киритилмаганлиги турли хил муаммо ва тўсиқларнинг сақланиб қолаётганлиги, минтақада соҳада тажрибали кадрларнинг етишмаслиги, сув таъминоти ва канализация хизматларини кўрсатишда ишлаб чиқаришда замонавий техника ва технологияларнинг жорий этилмаганлиги, соҳада замонавий бошқарув механизмлари ва усулларининг талаб даражасида ишламаслиги ўз таъсирини кўрсатиб келмоқда.

Шунинг учун, сув таъминоти ва канализация хизматлари соҳасида илғор хорижий тажриба, замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар асосида сув таъминоти ва канализация хизматлари тармоғида давлат бошқарувининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини тубдан такомиллаштириш мазкур мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мамлакат сув таъминоти ва канализация хизматлари соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш ва барқарор ривожланишни таъминлаш, давлатнинг ичимлик суви хавфсизлигини таъминловчи ушбу соҳада миллий даражадаги интеграция зарурлигини белгилаб беради. Шу билан бирга, ички ва ташқи қоидаларнинг қабул қилиниши давлатлар ўртасида сув таъминоти ва канализация хизматларини яхшилаш мақсадида чет мамлакатлар томонидан киритилган инвестициялар ҳажмини оширишда ҳамкорлик асосида икки томонлама ҳал қилиниши, давлатлараро ҳамкорлик доирасида эришилган келишувларга нисбатан янада самарали натижаларга эришиш имконини яратади.

2030 йилгача Ўзбекистонда аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш 91 фоизга етказилади. “Аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш, сувнинг сифатини яхшилаш сув истеъмолчини ҳисобга олишнинг замонавий инновацион тизимларини жорий этишни назарда тутган 2020-2030 йилларга мўлжалланган Ичимлик суви таъминоти ва оқова сув тизимини ривожлантириш стратегияси ишлаб чиқилади. Бунда 2030 йилда аҳолининг ичимлик суви таъминоти даражасини бугунги кундаги 69 фоиздан 91 фоизга, шаҳарлар ва туман марказларидаги оқова сув тизими таъминоти даражасини 16 фоиздан 31 фоизга етказилиши таъминланади” Айни вақтда мамлакат аҳолисини айниқса 11 мингдан зиёд қишлоқларни тоза ичимлик суви билан таъминлаш ўта долзарб масала бўлиб қолмоқда.

Мамлакатда марказлашган тармоқлар орали тоза ичимлик суви билан таъминлаш даражаси 68 фоизни ташкил этмоқда. Бу кўрсаткич, жумладан, Қорақалпоғистонда 52 фоиз, Бухорода 53, Қашқадарё ва Сурхондарёда 54, Хоразмда 56 фоизга етган, холос.

Тошкент шаҳрида сув таъминоти корхоналари рентабеллиги 7 фоиз, Андижон ва Қашқадарёда 6, Навоийда 3 фоизни ташкил этади. 27 минг километр ёки 38 фоиз сув тармоқлари авария ҳолатида бўлса, 2 мингта ёки 20 фоиз сув насослари ишдан чиққан. Шаҳарларнинг фақат 79 тасида (57 фоиз) канализация тизими мавжуд, унинг ҳам 23 фоизи таъмирга муҳтож. Хусусан, сўнгги икки йилда соҳага бюджетдан 3,7 триллион сўм маблағ ажратилиб, 48 та лойиҳага 1,9 миллиард доллар хорижий кредитлар жалб қилинган, аммо лойиҳани танлашда жойлардаги ҳолат, аҳолининг талаби ва мавжуд сув манбалари кўп ҳолларда тўлиқ ўрганилмаётгани таъкидланди. Уч йил ичида 3,6 миллион аҳолига сув етказиш режалаштирилиб, маблағ масаласи ҳал қилиб берилган бўлсада, барча муаммолар охиригача ўз ечимини топмаган.

Ҳақиқатан, ўтган вақт давомида амалда бор-йўғи 30 фоиз хонадонга сув кириб борган. Мазкур камчиликлар ҳисобига кредитларни қайтариш юки давлат бюджетига тушмоқда. Мисол учун, хорижий кредитлар бўйича сув таъминоти корхоналари учун охириги икки йилнинг ўзида бюджетдан 117 миллиард сўм ёки 12 миллион АҚШ доллари тўлаб берилди. Сув таъминоти ва канализация тизимини ривожлантириш схемаси ҳам эскирган. У 2010 йилгача муддатга ишлаб чиқилган ва шу вақтга қадар янгиланмаган. Шунингдек, техник жиҳозлар масаласида ҳам камчиликлар йўқ эмас. Ҳозирги кунда жойлардаги сув иншоотларига жами 17,5 минг дона сув ҳисоблагич ўрнатилиши талаб этилсада, амалда атиги 7 фоиз сув ўлчагичлар мавжуд. Ана шу муаммолардан келиб чиқиб, соҳада инвестицион муҳитни шакллантириш, янги технологияларни жалб этиш борасида ислохотлар амалга ошириб келинмоқда.

Биринчидан, йил якунига қадар жами 2,5 миллион аҳоли тармоққа уланиб, биллинг базага киритилади. Натижада йилига яна 140 миллиард сўм қўшимча даромад олинади. Келгуси йилдан бошлаб барча лойиҳаларда ичимлик сувни хонадонларгача етказиб бериш назарда тутилади. Иккинчидан, лойиҳаларни танлаш, амалга ошириш ва натижадорликни таъминлашни мониторинг ва назорат қилиш бўйича янги тизим яратилади Шу билан биргаликда, Республика ҳудудларини ичимлик суви билан таъминлашга кўмаклашиш мақсадида Халқаро молия институтлари (ХМИ)нинг, жумладан Осиё тараққиёт банки, Осиё инвратузилмавий инвестиция банки, Жаҳон банки, Европа тараққиёт ва тикланиш банки, Европа инвестиция банки, Ислом тараққиёт банки, Саудия тараққиёт жамғармаси ва ОПЕК жамғармаларининг имтиёзли маблағлари жалб қилинмоқда.

Хусусан, мамлакатимизда ичимлик сув таъминоти ва оқова сув тизимини ривожлаштириш юзасидан Халқаро молия институтлари иштирокида 2021 йилда умумий қиймати 2 350 млн. Долларга тенг бўлган жами 22 та инвестиция лойиҳалари амалга оширилмоқда.

Маълумот учун: Бугунги кунда Осиё тараққиёт банки (5 та лойиҳа), сиё инвратузилмавий инвестиция банки (1 та), Жаҳон банки (5 та), Европа тараққиёт ва тикланиш банки (6 та), Европа инвестиция банки (1 та), Ислом тараққиёт банки (1 та), Саудия тараққиёт жамғармаси ва ОПЕК жамғармалари (3 та)нинг қарз маблағлари ҳисобидан лойиҳалар амалга оширилмоқда.

Ушбу 22 та лойиҳа қуйидаги манбалар ҳисобидан молиялаштирилмоқда:

- 1 972,9 млн. доллар (83,9 %) ХМИ маблағлари;

- 377,6 млн. доллар (16,1%) давлат бюджети маблағлари.

Амалга оширилаётган 22 та лойиҳадан 16 та лойиҳа йилдан йилга ўтувчи, 6 та лойиҳа эса янги лойиҳа ҳисобланади. Инвестиция дастурига мувофиқ, 2021 йилда 20 та лойиҳа бўйича жами 201,1 млн.доллар миқдоридаги инвестицияларни ўзлаштири белгиланган. Амалда жорий йилнинг январь-июнь ойларида 72,2 млн. доллар миқдорида халқаро молия институтларининг қарз маблағлари ўзлаштирилиб, белгиланган прогноз кўрсаткичи (71,8 млн.доллар) 100,6 фоизга бажарилди.

Ўзлаштирилган қарз маблағларининг асосий қисми Осиё тараққиёт банки (*жами ҳажмга нисбатан 38,1 фоиз ёки 27,5 млн. доллар*), Жаҳон банки (*31,8 фоиз ёки 23,0 млн. доллар*), Ислом тараққиёт банки (*20,6 фоиз ёки 14,8 млн. доллар*), Саудия тараққиёт жамғармаси (*4,9 фоиз ёки 3,5 млн. доллар*) ҳамда ОПЕК жамғармаси (*3,6 фоиз ёки 2,6 млн. доллар*) ҳиссасига тўғри келди.

Ўзлаштирилган қарз маблағларининг асосий қисми Сирдарё вилояти (*14,8 млн. доллар*), Бухоро вилояти (*18,7 млн. доллар*), Тошкент вилояти (*18,4 млн. доллар*), Самарқанд вилояти (*9,7 млн. доллар*), Жиззах вилояти (*7,4 млн. доллар*) ва Қорақалпоғистон Республикаси (*1,7 млн. доллар*) ҳиссасига тўғри келди.

Ушбу маблағлар асосан қурилиш-монтаж ишлари (*93,4 фоизи 67,4 млн. доллар*), ускуна ва жиҳозлар харид қилиш (*0,8 фоиз ёки 0,6 млн. доллар*) ҳамда консалтинг хизматлари кўрсатиш ва бошқа йўналишлар (*5,7 фоиз ёки 4,1 млн. доллар*) учун йўналтирилди.

Шу билан биргаликда, бугунги кунда ХМИ маблағларини жалб этган ҳолда мамлакатимиз ҳудудларининг ичимлик суви таъминоти ва оқова сув соҳасини янада ривожлантиришга йўналтирилган умумий қиймати 2,1 млрд. долларга тенг бўлган 23 та истиқболли лойиҳа устида иш олиб борилмоқда. Айти пайтда ушбу лойиҳаларнинг лойиҳа олди ва лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқиш, ишлаб чиқилган ҳужжатларни келишиш ва тасдиқлаш жараёнлари кетмоқда.

Бир сўз билан айтганда, бугунги кунда “Ўзсувтаъминот” АЖ томонидан ХМИ иштирокида амалга оширилаётган лойиҳалар юзасидан кўрилаётган чоралар, мавжуд камчиликлар ҳамда уларни бартараф этилиши билан боғлиқ бўлган молиявий масалалар бевосита лойиҳаларни қабул қилишда бухгалтерия хизматлари молиявий ҳисоб халқаро стандартлари (МҲХС) асосида таҳлил қилиш ва очиб беришдан иборат бўлади.

Жаҳон мамлакатлари тажрибасидан маълумки, корхоналарни самарали бошқаришда кўпроқ уларни йирик гуруҳларга бирлаштирган ҳолда тузиш мақсадга мувофиқдир. Бунда икки

ёки ундан ортиқ компания молиявий- иқтисодий жиҳатдан бир компания ёки молия гуруҳлари остида бирлашади. Консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишнинг асосий мақсади – корпорация фаолияти натижаларини ва молиявий ҳолатини тўлиғича очиб беришдан иборатдир. Афсуски, ҳозирда амал қилиб турган консолидацияланган молиявий ҳисобот тузиш услубияти МҲХС талаблари даражасида тўлиқ жавоб берайди.

Халқаро ҳисоб андозаларига кўра, консолидацияланган молиявий ҳисобот бош корхона раҳбарлигидаги корхоналар гуруҳи учун умумлаштирилган молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш билан шуғулланади.

Консолидацияланган молиявий ҳисобот моддалари корхоналар гуруҳидаги молиявий аҳвол, операциялар натижалари ва молиявий аҳволдаги ўзгаришга оид ахборотга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида шакллантирилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. ХЮС учун молиявий ҳисоботларнинг ўзгариши бухгалтерия ҳисобини уйғунлаштиришни ривожлантириш билан боғлиқ бўлади. Туркияда фаолият олиб борган турли компаниялар жаҳон молиявий бозорида рақобатлашаётганлиги сабабли улар учун МҲХСнинг сўнгги ўзгаришларини тушуниш муҳим ҳисобланади[11]. ХЮСда харажатларни минималлаштиришга қаратилган шартнома тузиш амалиётлари консолидацияланган молиявий ҳисоботни шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда, консолидация эҳтимоллиги ўзаро кафолатлар, раҳбариятнинг фирма капиталидаги улуши ва корхона ва ташкилотлари сони ва тури мавжудлиги билан боғлиқ[12].

Консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиш масалалари кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан ўрганилган. Хусусан иқтисодчи олимлар А.Ибрагимов, И.Очилов, И.Кўзиев ва Н.Ризаевлар “шўъба корхоналар, филиаллар ва вакилликларга эга бўлган корхоналар консолидациялашган молиявий ҳисобот тузади” деб таъкидлашган[3]. И.Н.Кўзиев ва И.Авезовнинг фикрича “Консолидациялашган ҳисобот бош, шўъба, ҳамкорликда назорат қилинадиган ва шўъба жамиятларда тузилган ҳисоботларнинг маълумотларини ўзида акс эттиради. Бунинг устига ҳисобот мулк ва молиявий аҳвол, шунингдек, фаолият натижалари компаниялар бош ва шўъба корхоналари гуруҳи бир бутун ҳолда кўриниши учун тузилиши керак”лигини таъкидлаб, ҳисоботларни консалидациялашга таъриф берган[4]. А.З.Авлоқулов, Д.Х.Азларовларнинг фикрича ривожланган мамлакатлар тажрибасида корхоналарни самарали бошқариш, уларни йирик молия гуруҳларига бирлаш-

тириш кенг тарқалганлиги таъкидлаб, “Консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишнинг асосий мақсади – корпорация фаолияти натижаларини ва молиявий ҳолатини тўлиғича очиб беришдан иборатдир. Консолидацияланган молиявий ҳисобот иқтисодий ва молиявий жиҳатдан бир-бирига боғлиқ бўлган бир нечта компанияларнинг гуруҳи хусусида умумий маълумот олишни таъминлаб, ушбу компаниялар гуруҳининг фаолияти натижалари ва истиқболини ўзида акс эттиради” деб тариф берганлар [6].

С.Н.Ташназаров консолидациялашган молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим қилиш жараёнида “... “5 та пакет стандарт” таркибига кирувчи стандарт ҳисобланади ва уларнинг бирининг қўлланилиши бошқасининг ҳам қўлланилишини тақозо қилади: “Консолидациялашган молиявий ҳисобот” тўғрисидаги 10-сон МҲХС, “Қўшма фаолият” тўғрисидаги 11-сон МҲХС, “Бошқа компанияларга қатнашиш ҳиссаси тўғрисидаги ахборотларни очиқлаш” тўғрисидаги 12-сон МҲХС, “Алоҳида молиявий ҳисобот” тўғрисидаги 27-сон БҲХС (IAS), “Ассоциациялашган компанияларга инвестициялар ва қўшма корхоналар” тўғрисидаги 28-сон БҲХС (IAS)” деб ўз муносабатларини билдирганлар[7].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида объективлик тамойили кузатиш, статистик маълумотлар билан ишлаш, қиёсий таҳлил усулларида кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Корхоналарнинг бирлашуви деб, алоҳида бир корхонанинг иккинчисига қўшилиши ёки бир корхона иккинчи корхонанинг соф активлари ва ишлаб чиқариш фаолияти устидан назоратни сотиб олиш оқибатида бир иқтисодий бирликка қўйилишига айтилади.

Бу, асосан, бирор-бир фаолият билан шуғулланаётган компаниянинг эгалари томонидан ушбу компания таркибида бир нечта майда мустақил корхоналарни ташкил этишга бўлган ҳаракатидан келиб чиқади. Бунинг натижасида солиқ тўловлари бўйича муайян тежаш юзага келади. Кўпчилик ҳолларда бизнеснинг кенгайиши зарурият ҳисобланади. Бундай вазиятда транснационал компаниялар ўз фаолиятини бутун жаҳон бўйлаб кенгайтиради. Корхоналарнинг бизнесининг кенгайиши ва қўшма фаолиятини назорат қилишда консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузиш талаб этилади.

“...Корхоналар бирлашиши ва консолидацияланишига доир ҳисоботлар: Корхоналарнинг бирлашиши бўйича молиявий ҳисобот; консалидациялашган молиявий ҳисобот; қўшма корхоналарда иштирок этиш бўйича молиявий ҳисобот” тузилади[13]. Консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишнинг назарий ва мето-

дологик жиҳатларини “Жамланган (консолидацияланган) молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 10-сон МҲХС, “Биргаликдаги фаолият бўйича келишувлар” тўғрисидаги 11-сон МҲХС, “Алоҳида молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 27-сон БҲХС (IAS) ёки “Қарам тадбиркорлик субъектларидаги ва қўшма корхоналардаги инвестициялар” тўғрисидаги 28-сон БҲХС (IAS) деб, номланган стандартлар ўзида консолидацияланган молиявий ҳисоботни амалиётда қўлланилишига қўйилган талабларни очиб беради.

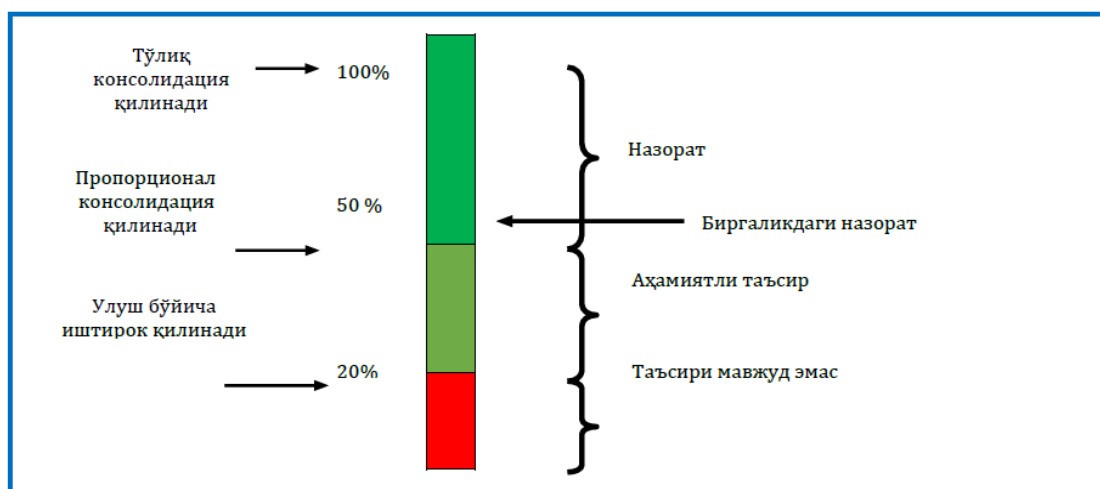
Жумладан, “Қарам ташкилотлардаги ва қўшма корхоналардаги инвестициялар” тўғрисидаги 28-сон БҲХС (IAS) стандарти қарам ташкилотлардаги инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш тартибини белгилаш ҳамда қарам ташкилотлар ва қўшма корхоналардаги инвестицияларни ҳисобга олишда улуш бўйича ҳисобга олиш усули қўлланилишига нисбатан талабларни белгилаш учун хизмат қилади (1-расм).

1-расм. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига мувофиқ инвестицияларни ҳисобга олиш усуллари [5]

“Қарам ташкилотлардаги ва қўшма корхоналардаги инвестициялар” тўғрисидаги 28-сон БҲХС (IAS) да консолидацияланган молиявий ҳисоботларга таъриф берилган. Ушбу стандартда “гуруҳнинг молиявий ҳисоботлари бўлиб, унда бош ташкилот ва унинг филиал ташкилотларининг активлари, мажбуриятлари, капитали, даромадлари, харажатлари ва пул оқимлари ягона иқтисодий фаолият юритувчи субъектга тегишли сифатида тақдим этилади” деб, консолидацияланган молиявий ҳисобот мазмунини очиб берилган [10]. Бош компанияга қарам ташкилот

тушунчасига “... бу шундай ташкилотки, бунда инвестор унинг устидан жиддий таъсирга эгадир” деб, таъриф берилган. Суғурта компанияси агарда, бевосита ёки билвосита, инвестиция объектида 20 фоиз ёки ундан кўпроқ овоз бериш ҳуқуқига эга бўлса, бундай ташкилот жиддий таъсирга эга деб ҳисобланади. Агарда суғурта компанияси, бевосита ёки билвосита (масалан шўъба ташкилотлари орқали), инвестиция объектида 20 фоиздан камроқ овоз бериш ҳуқуқига эга бўлса, бундай ташкилот жиддий таъсирга эга эмас деб ҳисобланади (2-расм).

2-расм. МҲХСлари талабларига асосан ХҲЮС (АЖ) компанияларида инвестицияларни ҳисобга олиш, уларни назорат қилиш ва консолидациялаш механизми [5]

ХЮС (акционерлик жамияти)да жиддий таъсирнинг мавжудлиги одатда куйидаги ҳолатнинг бирида ёки бир нечасида намоён бўлади³:

(а) инвестиция объектининг директорлар кенгашида ёки шўнга ўхшаш бошқарув органида вакилга эга бўлиш;

(б) сиёсатни ишлаб чиқиш жараёнида иштирок этиш, жумладан дивидендлар ёки бошқа тақсимотлар бўйича муҳокамаларда иштирок этиш;

(в) ташкилот билан унинг инвестиция объекти ўртасидаги аҳамиятли операциялар;

(г) раҳбарият ходимларининг ўзаро алмашинуви.

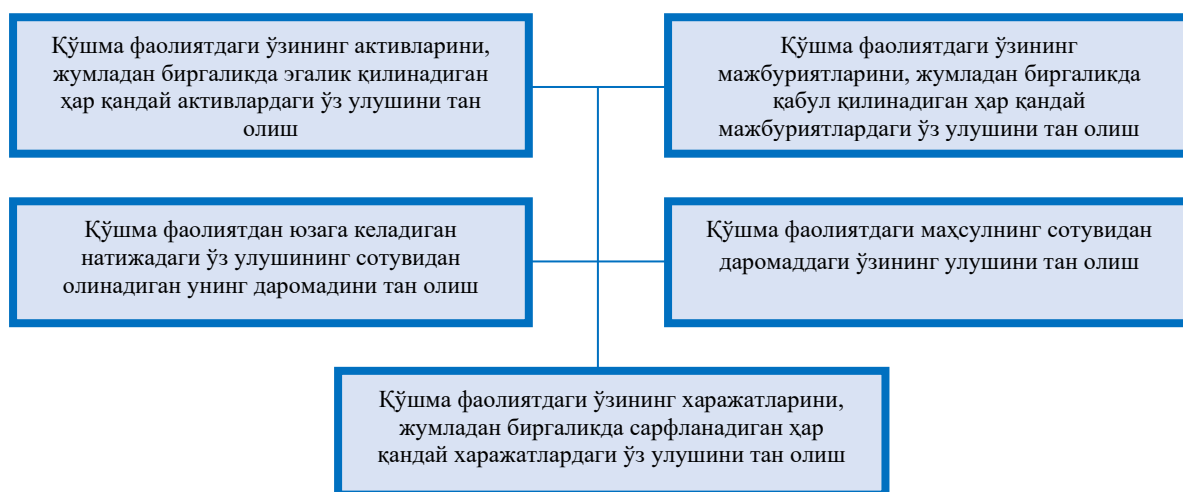
Инвестиция объекти устидан биргаликдаги назоратга ёки аҳамиятли таъсирга эга бўлган инвесторлар ёки бош ташкилотнинг “Жамланган (консолидацияланган) молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 10-сон МҲХС ёки “Алоҳида молиявий ҳисоботлар” 27-сон БҲХС (IAS)га мувофиқ тақдим қилинадиган жамланган (консолидацияланган) ва алоҳида молиявий ҳисоботларида ўзаро боғлиқ томонлар билан алоқалар, операциялар ва бундай операциялар бўйича мавжуд бўлган қолдиқлар, шу жумладан мажбуриятлар, тўғрисида маълумотлар очиб

берилишини талаб этади.

ХЮС (Акционерлик жамият) ларда қўшма фаолият, бу шундай биргаликдаги фаолият бўйича келишувки, бунда фаолиятнинг биргаликдаги назоратига эга томонлар фаолиятга тегишли активларга нисбатан ҳуқуқларга, мажбуриятлар учун бурчларга, эга бўладилар. Ушбу томонлар қўшма операторлар деб юритилади. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти “Биргаликдаги фаолият бўйича келишувлар” тўғрисидаги 11-сон МҲХС биргаликда назорат қилинадиган фаолият бўйича келишувларда (яъни биргаликдаги фаолият бўйича келишувларда) улушга эга бўлган тадбиркорлик субъектлари томонидан молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш тамойиларини белгилайди.

Қўшма корхона - бу шундай биргаликдаги фаолият бўйича келишувки, бунда фаолиятнинг биргаликдаги назоратига эга томонлар фаолиятнинг соф активларига нисбатан ҳуқуқларга эга бўладилар (5-расм). Қўшма корхона иштирокчиси - бу қўшма корхонадаги томон бўлиб, у ушбу қўшма корхона устидан биргаликдаги назоратга эгадир. Ушбу томонлар қўшма тадбиркорлар деб юритилади.

Қўшма операторнинг қўшма фаолиятдаги ўз улушини тан олиши шартлари:

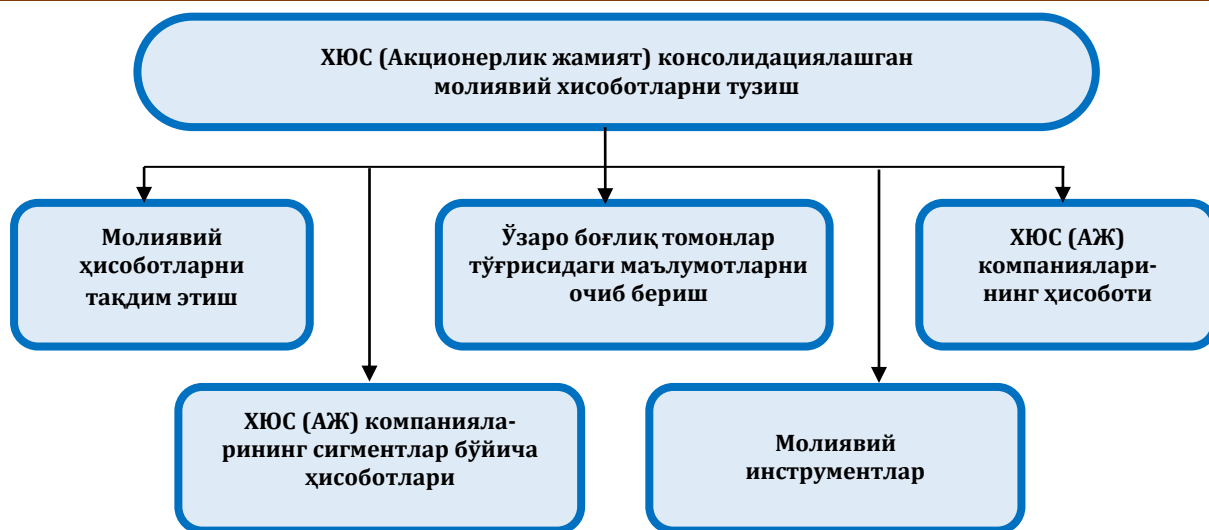
3-расм. Қўшма операторнинг қўшма фаолиятдаги ўз улушини тан олиши шартлари[3]

Тадбиркорлик субъекти, у иштирок этган биргаликдаги фаолият бўйича келишувнинг турини аниқлаши лозим. Биргаликдаги фаолият бўйича келишувни қўшма фаолият ёки қўшма корхона сифатида таснифлаш фаолиятдаги томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларига боғлиқ бўлади.

ХЮС ва (АЖ)да консолидациялашган молиявий ҳисоботларни тузушда фойдаланиладиган МҲХСларни мақсадига қараб қўллаш кетмакетлиги (4-расм):

1) Консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишда “Молиявий ҳисоботларни тақ-

дим этиш” тўғрисидаги 1-сон БҲХС (IAS) молиявий ҳисоботларни тақдим этишга нисбатан умумий талабларни, уларнинг тузилишига оид кўрсатмаларни ҳамда уларнинг мазмунига доир минимал талабларни ўрнатади ҳамда “Жамланган (консолидацияланган) молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 10-сон МҲХСга мувофиқ жамланган молиявий ҳисоботларни тақдим этадиган ҳамда “Алоҳида молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 27-сон БҲХС (IAS)га мувофиқ алоҳида молиявий ҳисоботларни тақдим этадиган хўжалик субъектларига, нисбатан бир хил тарзда қўлланилади (4-расм).

4-расм. ХЮС (АЖ) да консолидациялаган молиявий ҳисоботни тузишда қўлланиладиган МҲХСлар[5]

ХЮС (Аж)да консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишда “Сегмент бўйича ҳисобот” тўғрисидаги 14-сон МҲХС молиявий ҳисобот фойдаланувчиларига ёрдам бериш учун молиявий маълумотларнинг сегментлари бўйича ҳисобот бериш тамойилларини (жамият томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларнинг турлари ва у фаолият юритаётган турли жуғрофий ҳудудлар тўғрисидаги маълумотлар) ўрнатишдан иборат:

1) жамиятнинг ўтган даврлардаги фаолиятини тушуниш;

2) жамият фойдалари ва хатарларини баҳолаш;

3) умуман жамият тўғрисида кўпроқ маълумотли қарорлар қабул қилиш. “Сегмент бўйича ҳисобот тўғрисида”ги 14-МҲХС стандарти акциядорлик ёки қарз қимматли қоғозлари эркин сотиладиган компаниялар ва очиқ қимматли қоғозлар бозорида акционерлик ёки қарзли қимматли қоғозлар чиқариш жараёнида бўлган жамият томонидан қўлланилиши керак.

ХЮС (АЖ) да консолидациялаш молиявий ҳисоботларнинг тўлиқ тўплами бухгалтерия баланси, даромадлар тўғрисида ҳисобот, пул маблағлари оқими тўғрисида ҳисобот, капиталдаги ўзгаришларни кўрсатувчи ҳисобот ва 1-молиявий ҳисоботни тақдим этиш стандартига мувофиқ ёзувларни ўз ичига олади. Агар битта молиявий ҳисоботда қимматли қоғозлари эркин муомалада бўлган компаниянинг консолидацияланган молиявий ҳисоботи, шунингдек, бош ёки бир ёки бир нечта шўъба корхоналарнинг индивидуал молиявий ҳисоботлари бўлса, сегмент маълумотлари фақат консолидация қилинган молиявий ҳисобот асосида тақдим этилиши керак (4-расм).

2) Акционерлик жамиятларда консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишда “Ўзаро

боғлиқ томонлар тўғрисидаги маълумотларни очиб бериш” тўғрисидаги 24-сон БҲХС (IAS) инвестиция объекти устидан биргаликдаги назоратга ёки жиддий таъсирга эга бўлган инвесторлар ёки бош ташкилотнинг “Жамланган (консолидацияланган) молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 10-сон МҲХС ёки “Алоҳида молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 27-сон БҲХС (IAS)га мувофиқ тақдим қилинадиган жамланган ва алоҳида молиявий ҳисоботларида ўзаро боғлиқ томонлар билан алоқалар, операциялар ва бундай операциялар бўйича мавжуд бўлган қолдиқлар, шу жумладан мажбуриятлар, тўғрисида маълумотлар очиб берилишга хизмат қилади. Гуруҳдаги бошқа ўзаро боғлиқ томон бўладиган тадбиркорлик субъектлари билан амалга ошириладиган операциялар ва бундай операциялар бўйича мавжуд бўлган қолдиқлар тадбиркорлик субъектининг молиявий ҳисоботларида очиб берилади. Гуруҳ ичидаги ўзаро боғлиқ томонлар билан операциялар ва улар бўйича мавжуд бўлган қолдиқлар гуруҳнинг жамланган молиявий ҳисоботлари тайёрланганида чиқариб ташланади (4-расм).

3) Акционерлик жамиятларда консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузишда “Молиявий инструментлар: тақдим этиш” тўғрисидаги 32-сон БҲХС (IAS) стандартида мажбуриятлар ёки капитал сифатида тақдим этиш ҳамда молиявий активлар ва молиявий мажбуриятларни ўзаро ҳисоб-китоб қилиш тамойилларини белгилашдан иборат бўлиб, аммо “Жамланган (консолидацияланган) молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 10-сон МҲХС, “Алоҳида молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 27-сон БҲХС (IAS) ёки “Қарам тадбиркорлик субъектларидаги ва қўшма корхоналардаги инвестициялар” тўғрисидаги 28-сон БҲХС (IAS) стандартларига мувофиқ ҳисобга олиннадиган шўъба тадбиркорлик субъект-

лари, қарам тадбиркорлик субъектлари ёки қўшма корхоналардаги улушлар бўйича молиявий инструментларга ҳамда “Суғурта шартномалари” тўғрисидаги 4-сон МҲХСда таърифланган суғурта шартномаларига нисбатан қўлланилмайди. Бироқ, “Молиявий инструментлар: тақдим этиш” тўғрисидаги 32-сон БҲХС (IAS) и суғурта шартномаларига сингдирилган деривативларга нисбатан қўлланилади, агарда тўғрисидаги 9-сон МҲХС ташкилотдан уларни алоҳида ҳисобга олишни талаб этса.

Жамланган (консолидациялашган) ҳисобот тузиш талаб этиладиган ташкилотлар “Бошқа тадбиркорлик субъектларида иштирок этиш тўғрисидаги маълумотларни очиб бериш” тўғрисидаги 12-сон МҲХС талабларини қўлламайди. “Бизнес бирлашувлари” тўғрисидаги 3-сон МҲХС талаблари, “Жамланган (консолидациялашган) молиявий ҳисоботлар” 10-сон МҲХСда таърифланган, инвестицион тадбиркорлик субъекти томонидан ҳаққоний қийматидаги ўзгаришлар фойда ёки зарарда ҳисобга олиниши талаб этилган шуъба тадбиркорлик субъектидаги инвестицияни сотиб олишга нисбатан қўлланилмайди. “Молиявий инструментлар: Тан олиш ва баҳолаш” тўғрисидаги 39-сон БҲМС, “Жамланган молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 10-сон МҲХС, “Алоҳида молиявий ҳисоботлар” тўғрисидаги 27-сон БҲХС (IAS) ёки “Қарам тадбиркорлик субъектларидаги ва қўшма корхоналардаги инвестициялар” тўғрисидаги 28-сон БҲХС (IAS)га мувофиқ ҳисобга олинган шуъба тадбиркорлик субъектларидаги, қарам тадбиркорлик субъектларидаги ва қўшма корхоналардаги улушларга нисбатан қўлланилмайди. Бироқ, тадбиркорлик субъектлари 27-сон БҲХС (IAS) ёки 28-сон БҲХС (IAS)га мувофиқ

“Молиявий инструментлар: Тан олиш ва баҳолаш” тўғрисидаги 39-сон БҲХС (IAS) стандарт бўйича ҳисобга олинган шуъба тадбиркорлик субъектидаги, қарам тадбиркорлик субъектидаги ёки қўшма корхонадаги улушга нисбатан 39-сон БҲХС (IAS) стандартни қўллаши лозим. Тадбиркорлик субъектлари шуъба тадбиркорлик субъектидаги, қарам тадбиркорлик субъектидаги ёки қўшма корхонадаги улуш бўйича деривативларга нисбатан ҳам 39-сон БҲХС (IAS) стандартни қўллаши лозим, бунда деривативлар “Молиявий инструментлар: тақдим этиш” тўғрисидаги 32-сон БҲХС (IAS)даги тадбиркорлик субъектининг улушли инструменти таърифни қаноатлантормагунча (4-расм).

17-сон МҲХС стандартининг мақсади ташкилотга шартномаларни ҳаққоний равишда тақдим этадиган тегишли маълумотларни тақдим этишдан иборат. Ушбу маълумотлар молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар томонидан шартномаларининг ташкилотнинг молиявий ҳолатига, молиявий кўрсаткичларига ва пул оқимларига таъсирини баҳолаш учун хизмат қилади.

Консолидация натижасида учта ҳисобкитоб амалга оширилади:

1) Инвестицияларни чегириш. Бунда элиминлаш усули қўлланилади;

2) Иқтисодий операцияларни чегириш. Гуруҳ ичидаги олди-сотди операцияларини ҳисобдан чиқариш;

3) Молиявий операцияларни чегириш. Гуруҳ ичидаги ўзаро қарз муносабатларини чегириш. Масалан, бош компания шуъба корхонага қарз берган. Консолидацияланган молиявий ҳисоботда бу операцияни чегириш лозим.

1-жадвал

АЖда консолидация қилиш учун белгиланган шартлари [6]

АЖнинг эгаллик қилиш даражаси	Эгаллик улуши	Бухгалтерия усуллари
Моддий таъсир йўқ, шунинг учун Капитал устида иқтисодий назорат мавжуд эмас	<20 %	Инвестициялар ҳисоби ЛСМ тамойили бўйича амалга оширилади
Моддий таъсир мавжуд, аммо назорат мавжуд эмас	20 % дан 50 % гача	Инвестициялар ҳисоби сотиб олиш баҳоси + Инвестиция қилинган компания фойдасидан улуш-Олинган дивидендлар кўринишида юритилади
Назорат (маржиритал ҳукмронлик)	> 50 %	Гуруҳ консолидация қилиниши керак

Ўзбекистон Республикасининг ХЮСда консолидацияланган ҳисоботни тузиш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 28 декабрда 580-сон билан рўйхатга олинган “Консолидацияланган молиявий ҳисоботлар ва инвестицияларни шуъба хўжалик жамиятларида ҳисобга олиш” деб номланган 8-сон

Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (БҲМС) билан тартибга солинади. Қўйидаги схемада суғурта компанияларида консалидацияланган молиявий ҳисоботни тузиш кетма-кетлиги ва унинг босқичлари келтирилган (5-расм):

5-расм. АЖларда консолидацияланган молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим қилиш bosқичлари[6]

Бунда назорат деганда улар фаолиятдан фойда олиш мақсадида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ва хўжалик сиёсатини белгилаш ҳуқуқи тушунилади, бош жамият томонидан назорат қилинадиган хўжалик юритувчи субъект эса шўъба хўжалик юритувчи субъект (шўъба корхона) деб номланади. Яъни консолидацияланган молиявий ҳисобот фақат бош жамиятда (асосий компанияда), улар мулкчилик туридан ва бош жамиятнинг ташкилий- ҳуқуқий шаклидан қатъий назар назорат қилинадиган шўъба корхоналар мавжуд бўлгандагина тузилади. Бунда юридик жиҳатдан мустақил ҳар бир корхона, ўз операцияларининг бухгалтерия ҳисобини юритишлари ва уларнинг натижаларини алоҳида молиявий ҳисобот кўринишида расмийлаштиришлари шарт.

ХЮС ва (АЖ)да консолидацияланган ҳисоботни тузиш жараёнида консолидацияланган балансда ҳам бош корхона, ҳам шўъба корхонанинг моддий қийматликлари кўрсатилган бўлади. Худди шундай молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда “Сотиш ҳажми” моддаси ҳам бош корхона, ҳам шўъба корхона томонидан амалга оширилган сотиш ҳажмини ўз ичига олади.

Консолидациялашган балансни тайёрлаш вақтида бош ва шўъба корхоналарнинг маълум моддалари бирлаштирилади. Айрим моддалар бош ва шўъба корхоналар ўртасида юз берган муомалалар сифатида айрилиши (ҳисобдан чиқарилиши) мумкин. Масалан, бош компания назорати остида бўлган бир корхонани иккинчисига бўлган қарзи, улар орасидаги олди-сотди

муомалалари. Ҳисобот тузиш жараёнида бундай хўжалик муомалалари ҳисобварақларнинг умумий натижасида акс эттирилмаслиги лозим. Чунки олди-сотди муомалалари, қарзни тўлаш ва уни олиш муомалалари компания ичидаги пул маблағларининг кўпайишига сабаб бўлади.

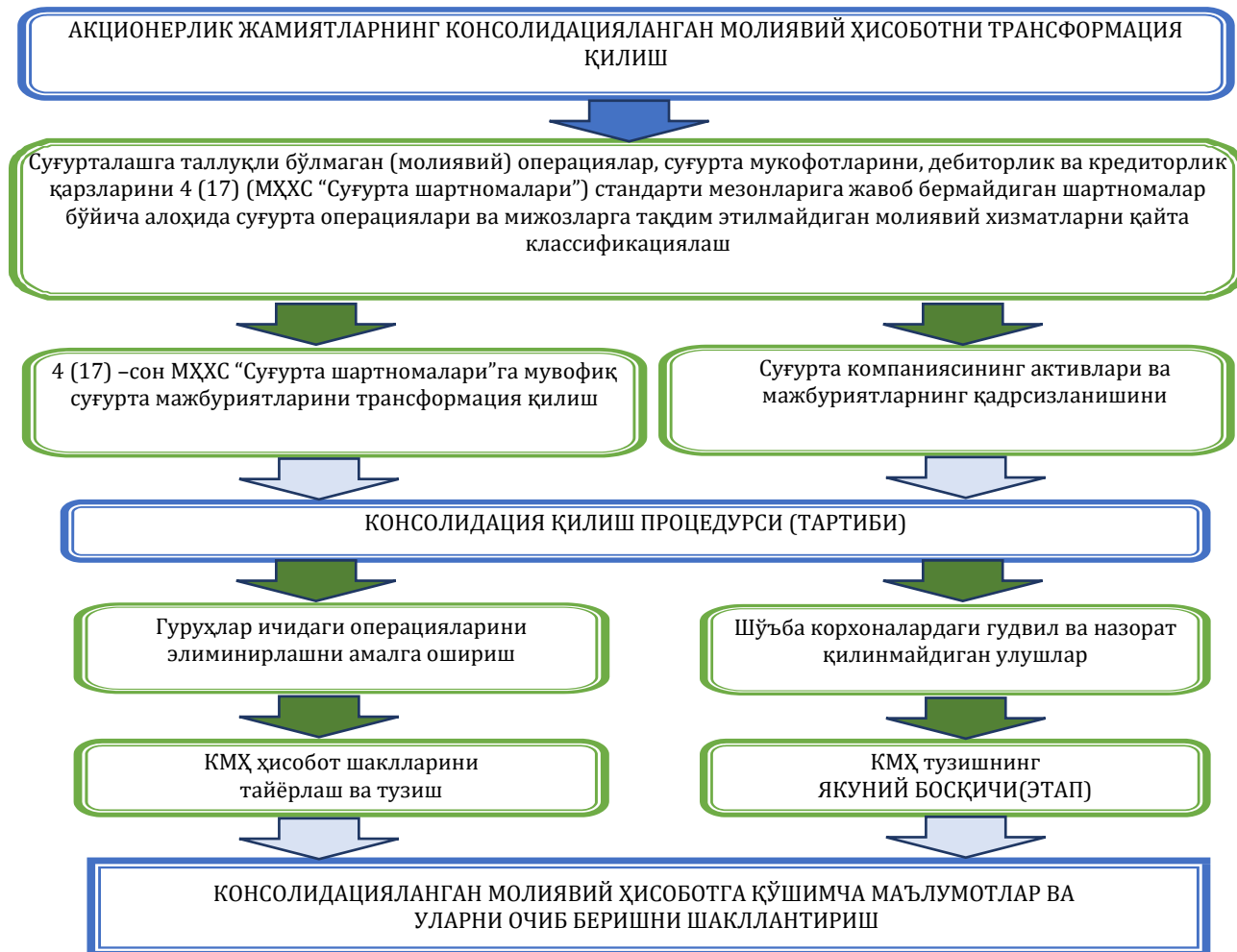
Масалан, АЖда молиявий ҳолат тўғрисида КМҲ тузишда қуйидаги дастлабки bosқичлардаги ишлар амалга оширилади (9-расм):

Юқоридаги 5 bosқичдаги ҳисоб-китоблар амалга оширилгандан сўнг умумий қоидага мувофиқ бош компания ва шўъба ёки филиалларнинг актив ва мажбуриятлари сатрлар бўйича коррективровкаларни ҳисобга олиган ҳолда жамлаш орқали молиявий ҳолат тўғрисида консолидациялашган молиявий ҳисобот тузилади.

Қайта ҳисоблашларнинг олдини олиш мақсадида бир қатор муомалалар бўйича бартраф қилиш ёки тузатиш усулларидан фойдаланиш тавсия этилади. Бош корхона ўртасидаги операциялар бўйича такрорий ҳисоблашни инкор этиш мақсадида элиминлаш (чиқариб ташлаш) усули ишлатилади. Шунинг таъкидлаб ўтиш лозимки, элиминлаш фақат консолидацияланган молиявий ҳисоботни тайёрлаш пайтида ишлатилади ва у бош корхона ҳамда шўъба корхонанинг ҳисоб регистрларида акс эттирилмайди.

Ҳеч қандай консолидациялашган ҳисобот регистрлари юритилмайди. Гуруҳ ичидаги қолдиқ ва муомалалар ҳамда фойдаланилмай қолган фойда натижасида юзага келган муомалаларнинг барчаси бутунлай ҳисобдан чиқарилиши лозим.

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ ИҚТИСОДИЁТИ

6-расм. ХЮС ва (АЖ) да консалидацияланган молиявий ҳисоботни трансформация қилиш ва тузишнинг якуний босқичи

Агар консолидация пайтида ишлатилган молиявий ҳисоботлар ҳар хил ҳисобот саналарига тайёрланган бўлса, унда мавжуд муомалалар ва бошқа ушбу ҳисобот саналари ҳамда бош корхонанинг молиявий ҳисоботи санаси ораси-

даги давр ичида бўлиб ўтадиган, хўжалик фаолиятининг воқеалари натижаларига тузатиш киритилиши лозим. Консолидацияланган молиявий ҳисоботларни ягона ҳисоб сиёсатини қўллаган ҳолда тайёрлаш лозим.

7-расм. Молиявий ҳолат тўғрисида КМҲ тузишда дастлабки амалга ошириладиган ишларнинг босқичлари [7]

Хулоса ва таклифлар. ХЮС ва (АЖ)нинг хусусиятларини инобатга олиб, консолидацияланган молиявий ҳисоботларни ягона халқаро ҳисоб сиёсатини қўллаш учун 1998 йил 28 декабрда 580-сон билан рўйхатга олинган “Консолидацияланган молиявий ҳисоботлар ва инвестицияларни шўъба хўжалик жамиятларида ҳисобга олиш” деб номланган Ўзбекистон Республикасининг 8-сон Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (БҲМС)ни МҲХС талаблари доирасида суғурта фаолиятининг ўзига хос жиҳатларини киритиш, молиявий бирлаштириш ва ўзига хос молиявий таҳлил қилиш кўрсаткичлари меъёри ҳужжатлар асосида ишлаб чиқишни талаб этади.

1) Консолидацияланган молиявий ҳисоботларини шаклланишидан олдин суғурта бозорида турли ихтисослашган суғурта компаниялари учун бухгалтерия маълумотларини халқаро амалиёт талаблари доирасида бир хиллигини ва уни таҳлил қилиш мезонларининг ягона тизимини таъминлаш;

2) Консолидацияланган молиявий ҳисоботларини тузишда иқтисодий уюшма қатнашчилари ўртасида амалга оширилган қайта суғурталаш операцияларининг айланмаси ва счетла-

ридаги қолдиқларни чиқариб ташлаш ва унга тегишли бухгалтерия счетларига тузатишлар киритиш керак;

3) 4-МҲХС 17)-сонга мувофиқ ХЮСнинг консолидацияланган молиявий ҳисоботларни шакллантириш тартиблари ва ҳисобот маълумотлари таққосланишини таъминлаш бўйича ягона низом ва йўриқномаларни ишлаб чиқиш керак;

4) Консолидацияланган молиявий ҳисоботларни шакллантириш учун ягона услубий таъминот етишмовчилиги сабабли, элиминирлаш мақсадида гуруҳ ичидаги операцияларни ҳисобга олиш ҳамда идентификациялаш масалалари бўйича услубий тавсиялар ва юқоридаги кетма-кетлиги ва консолидациялаш босқичларини амалиётга қўлаш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, ХЮС ва (АЖ)нинг фойдаланиладиган МҲХС ҳисобварақлари, бухгалтерия ҳисоб сиёсати ва ишчи жадвалининг яхлитлигини таъминлаш, МҲХСга мувофиқ ҳисоботларни юритиш ва молиявий ҳисоботларни тузишнинг энг мақбул усулини танлаш орқали консолидация тартибини оптималлаштиришга эришилади.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги ПҚ-4611-сонли “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. <https://lex.uz/docs/4257083>
2. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири). 2016 йил 14 апрель. № 404.
3. Ибрагимов А.К., Каримов А.А., Ризаев Н.К., Имамова Н.М. — Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари. - Т.: “MOLIYA”, 2018 - 296 б.
4. Ибрагимов А.К., Очилов И.К., Қўзиев И.Н., Ризаев Н.К. “Молиявий ва бошқарув ҳисоби”. Ўқув қўлланма. -Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2002. -444 б.
5. Қўзиев И.Н., Авазов И. Консолидациялашган молиявий ҳисобот тузишнинг назарий асослари. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 4-5, август-октябрь, 2018 йил
6. Хўжабеков Н.Б. Бизнесни бирлаштиришда консолидациялашган молиявий ҳисоботларни такомиллаштириш: и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати, Тошкент 2009.
7. Очилов И.К., Азларов Д.Х., Авлоқулов А.З. “Молиявий ҳисоб-2”. Ўқув қўлланма. -Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2003. -326 б.
8. Ташназаров С.. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари: Дарслик. – Тошкент, 2019. – 555 б.
9. Пальгуева Т. В. Консолидированная финансовая отчетность страховых компаний. Автореф. дисс. на соискание канд. экон. наук. Москва, 2009.-22 б.
10. Сборник отдельных МСФО, ЧАСТЬ 1 выпущенных на 1 января 2015 года. Ташкент, 2015, -235 б
11. Сборник отдельных МСФО, ЧАСТЬ 2 выпущенных на 1 января 2015 года (официальный перевод на русский язык Фонда МСФО), Ташкент, 2015, -257 б
12. Yigit BoraSenyigit. The Implementation of IFRS in the Turkish Insurance Industry. Procedia – Social and Behavioral Sciences. Volume 62, 24 October 2012, Pages 294-300.
13. JaninaMühlnickel, Gregor N.F.Weiß. Consolidation and systemic risk in the international insurance industry. Journal of Financial Stability. Volume 18, June 2015, Pages 187-202.
14. Тошназаров С. “Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида молиявий ҳисоботнинг назарий ва методологик асосларини такомиллаштириш” мавзусида иқтисодиёт фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати, Тошкент.: 2019.- 66.
15. Саидов М.С. Табиий монополиялар соҳаларида менежментнинг замонавий усулларини жорий этиш масалалари. 08.00.13 – Менежмент. Иқтисодиёт фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.: 2009 й. 107 б.